

Ā. OZOLA

DIVDABJA AR IZSKAŅĀM -OŠS, -OŠA AKTIVIZĒŠANĀS MŪSDIENU LATVIEŠU VALODĀ

Latviešu valodas darāmās kārtas lokāmais tagadnes divdabī ar izskaņām *-ošs, -oša*, piemēram, *ziedošs, ziedoša*, atbilst lietuviešu darāmās kārtas lokāmajam tagadnes divdabim ar izskaņām *-antis, -anti; -intis, -inti*, piemēram, *dirbantis, dirbanti; mylintis, mylinti*. Lietuviešu valodā ir saglabāties šī divdabja piedēklis *-nt-* no baltu pirmvalodas nepārveidotā formā, kamēr latviešu valodā tas stipri pārveidojies¹.

Lietuviešu valodā darāmās kārtas lokāmo tagadnes divdabi ar piedēkli *-nt-* darina bez ierobežojuma kā no transitīviem, tā no intransitīviem verbiem, piemēram, *obuoliūs nešantis vaikas, lekiantis paukštis*.

Latviešu valodā šajā ziņā ir zināmas atšķirības no lietuviešu valodas.

Darāmās kārtas lokāmā tagadnes divdabja lietošana latviešu valodā salīdzinājumā ar agrākajiem latviešu valodas attīstības posmiem ir vērsusies plašumā. Latviešu tautasdziesmās un pasakās sastopam šos divdabjus darinātus parasti no intransitīvajiem verbiem. Arī izloksnēs (piemēram, Aknīstes, Ērgemes) divdabjus ar izskaņām *-ošs, -oša* parasti darina no intransitīvajiem verbiem un lieto reti. Tomēr ir arī izloksnes, piemēram, Nīcas izloksne, kurā divdabjus ar izskaņām *-ošs, -oša* darina kā no intransitīvajiem, tā no transitīvajiem verbiem un šo divdabju lietojums runā nav retums. Tā 20. gados rakstnieks J. Janševskis par nīceniķu valodu saka: „Nīceniķu izloksne arī visai lokana un īsti latviska visā teikumu uzbūvē, sevišķi bagātīgi lietojot dažādās participa formas. Piemēram, kur rakstu valodā parasts sacīt: „Diezgan tev izlikties, ka nekā nezini“, nīceniķi saka: „Diezgan tev izlikties *neziņošam*.“ ... „Viņi domājās sievas tāpat pa jokam *runājošas*.“² Arī vairākas Nīcas tautasdziesmas apstiprina to pašu, piemēram, „*Teica mani neejošu, Teic ūdeņa nebrienošu, Ik vakaru es pārgāju Kā ezera rauduvīte*.“ (FS 1600, 892)³ Tas norāda, ka mūsu valoda izsenis glabā sevī divdabju lietošanas potences, kas var būt noderīgas prasmīgai izmantošanai valodas praksē.

¹ Par to skat.: Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. Rīgā, 1951. 929. lpp.

² Latvijas novadi, IV, Nīca. Sarakstījis J. Janševskis. Rīgā, 1929. 53. lpp.

³ FS — Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas A. Upīša Valodas un literatūras institūta Folkloras sektora materiāli.

Mūsdienu valodas lietotājam ir radusies nepieciešamība paplašināt divdabja ar izskaņām *-ošs*, *-oša* atvasināšanas un lietošanas iespējas. Kaut arī divdabjus ar izskaņām *-ošs*, *-oša* parasti lieto atributīvi, piemēram, *ziedoši augi*, un atšķirībā no lietuviešu valodas tikai pa retam predikatīvi, piemēram, *puķe ir ziedoša*, šo divdabju lietošana pēdējā laikā stipri aktivizējusies.

Tā kā literārās valodas izmaiņas un tendences visstraujāk un uzskatāmāk atspoguļo publicistikas valoda, tad šajā rakstā par valodas faktu materiālu izmantota galvenokārt pēdējo gadu laikrakstu un žurnālu valoda.

Pirmkārt, ir konstatējams, ka, valodai bagātinoties, aktivizējušies divdabji ar izskaņām *-ošs*, *-oša*, kas atvasināti no intransitīviem verbiem. Īpaši bieži tiek lietoti abstraktas nozīmes divdabji kā raksturīgi norises, stāvokļa pazīmes izteicēji, bez kuriem grūti iedomāties šodienas valodu, piemēram, *topošais inženieris*, *atbilstoša forma*, *pastāvoša kārtība*, *esošais stāvoklis*, *piemītošas īpašības*, *notiekošās sarunas*, *klātesošo klausītāju domas*, *nezūdošas vērtības*, *augoša interese*, *ceļojošais kauss* u. c.

Otrkārt, ir paplašinājusies šo divdabju darināšana no polisēmisku transitīvu verbu leksēmu intransitīvajiem leksiski semantiskajiem variantiem. Piemēram, verbs *lasīt* savā pamatnozīmē (*lasīt grāmatu*, *lasīt vēstuli*) ir transitīvs. Ja lieto šo verbu absolūti, tam ir vērojami vairāki intransitīvi leksiski semantiskie varianti jeb nozīmes. Tekstā — *viņš prot lasīt*, *viņš lasa vāciski* — verbam *lasīt* ir lasīšanas prasmes, spējas nozīme; tekstā — *viņš lasa*, *izceldams atsevišķus vārdus*, *viņš lasa skaļā balsī* — lasīšanas paņēmiena, veida nozīme; tekstā — *viņš istabā lasa*, *viņš lasa jau vairākas stundas* — lasīšanas darbības, procesa nozīme. Ar divdabi *lasošs*, *lasoša* var pazīmes veidā izsacīt notiekošu darbību, procesu, piemēram, *lasošs cilvēks*. Mūsdienās divdabi *lasošs* lieto arī automātikas terminoloģijā, lai pazīmes veidā izteiktu spēju, piemēram, ... *ar lasošā automāta palīdzību izlasa grāmatas numuru* („Zinātne un Tehnika“, 1976, Nr. 4, 12. lpp.). Šī divdabja *lasošs*, *lasoša* leksiskā nozīme atbilst verba *lasīt* infinitīva un finīto formu nozīmei, kas izsaka spēju, prasmi, tātad atbilst vienam no šī verba intransitīvajiem leksiski semantiskajiem variantiem.

Tos lokāmos darāmās kārtas tagadnes divdabjus ar izskaņām *-ošs*, *-oša*, kuri semantiski atbilst transitīva verba absolūtā lietojuma intransitīvajiem leksiski semantiskajiem variantiem, kas izsaka spēju, pazīmi vai notiekošu darbību, procesu, var iedalīt 3 grupās: a) divdabjos, kas atvasināti no transitīviem verbiem, kuru absolūtais lietojums valodā ir parasts, piemēram, *vadošs darbinieks*, *lasošais perforators*, *atspirdzinošs dzēriens*; b) divdabjos, kas atvasināti no transitīviem verbiem, kurus absolūtā lietojumā sastop reti, piemēram, *pārliecināša atbilde*, *iepriecinoša vēsts*, *izklaidējoša mūzika*; c) divdabjos, kas atvasināti no transitīviem verbiem, kuru absolūtais lietojums valodā nav reāls, tikai potenciāli pieļaujams, piemēram, *cildinoši vārdi*, *apprakstošā metode*, *izšķirošā cīņa*, *apsteidzošais potenciāls* (fizikas termins), *pārvaldošais vārds* (valodniecības termins).

No polisēmisku transitīvu verbu leksēmu intransitīvajiem leksiski semantiskajiem variantiem darinātie un visbiežāk lietotie divdabji ar izskaņām *-ošs, -oša* preses valodā ir, piemēram, *radošs, radoša* (*radošs cilvēks, radošs darbs, radoša doma*), *vadošs, vadoša* (*vadošs darbinieks, vadošā organizācija*), *pārliecinošs, pārliecinoša* (*pārliecinoši vārdi, pārliecinošs rezultāts, pārliecinoša rīcība*), *pārsteidzošs, pārsteidzoša* (*pārsteidzošs fakts, pārsteidzošs skaistums, pārsteidzošas sekmes*), *izšķirošs, izšķiroša* (*izšķirošs moments sporta spēlē, izšķiroša cīņa, izšķiroša rīcība*) u. c.

Treškārt, ir konstatējams, ka diezgan bieži mūsdienu latviešu valodā divdabjus ar izskaņām *-ošs, -oša*, kas atvasināti no transitīviem verbiem, lieto saistījumā ar objektu akuzatīvā kā atribūta daļu, piemēram, .. *ģipsi saturošie pamatieži* .. (Latvijas PSR ģeogrāfija. Rīgā, 1975, 331. lpp.) Šāds objekta saistījums ar divdabi varētu būt veidojies gan kontaktvalodu ietekmē, gan uz analogijas pamata ar darāmās kārtas lokāmo pagātnes divdabi. Ja no transitīva verba darinātu darāmās kārtas lokāmo pagātnes divdabi ar izskaņām *-is, -usi* lieto atributīvi, tad to papildina objekts akuzatīvā kā atribūta daļa, piemēram, *darbu pabeigušie strādnieki atpūtās*. Valodā šādas konstrukcijas ir sastopamas samērā reti. Divdabja ar izskaņām *-ošs, -oša* lietojums saistījumā ar objektu terminoloģiskās vārdkopās nereti ir ērtāks nekā teikuma konstrukcija ar palīgteikumu, sal., piemēram, *ģipsi saturošie pamatieži* un *pamatieži, kas satur ģipsi*, kamēr citos gadījumos šāds divdabja lietojums kopā ar objektu rada neizkoptas valodas iespaidu, piemēram, *Gluži tāds pats Andrejs ir arī skolā — apzinīgs, patiesību acīs sakošs un gudrus biedrus cenošs* (Draugs, 1985, 12, 12. lpp.).

Ceturtkārt, ir sastopami salikteņi, kam otrajā daļā ir divdabji ar izskaņām *-ošs, -oša*. Latviešu valodā saliktu verbu darināšana no vārdkopām ir stipri ierobežota, galvenokārt saliktie verbi ir ar apstākļa vārdu vai puspriedekli pirmajā daļā⁴.

Preses valodā nereti ir sastopami salikteņi ar verba nenoteiksmi pirmajā daļā un divdabi ar izskaņām *-ošs, -oša* otrajā daļā, piemēram, .. *palīdzētgriboši un atsaucīgi ir daudzi no viņiem*. (Padomju Jaunatne, 1985, 11. jūl., 2. lpp.) .. *redzu Tevi darbīgu, zinātgribošu, varošu, mazliet liriski noskaņotu jaunekli* ... (Draugs, 1985, 8, 1. lpp.), tāpat arī *strādātgribošs, darītvarošs* u. tml. salikteņi, kas nepatikami griež ausīs un duras acīs, jo neatbilst latviešu valodas vārddarināšanas modeļiem.

Kā vērojams, divdabji ar izskaņām *-ošs, -oša* visbiežāk sastopami publicistikas valodā. Reizumis vienā mazā laikraksta vai žurnāla rakstā lietots pāri par desmit šo divdabju bez noteikta stilistiska nolūka vai citas valodiskas vajadzības, ir pat šāda tipa teikumi, piemēram, *Vadošie [kolhoza] speciālisti ir zinoši un domājoši*. (Lauku Dzīve, 1985, 8, 27. lpp.) .. *radīts pārliecinošs, skatītāju visādā ziņā intrigējošs un uz-*

⁴ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, I. Rīgā, 1959. 370. lpp.

runājošs ansamblis. (Padomju Jaunatne, 1985, 14. sept., 4. lpp.) .. [rajonu laikrakstu] *publikācijās valdīja informējošs, skaidrojošs un aicinošs gars* .. (Cīņa, 1985, 9. aug., 2. lpp.) .. [gleznā] *aizgrābjošs un pamācošs skats*. (Padomju Jaunatne, 1985, 3. aug., 3. lpp.), kuros divdabju koncentrācija rada nepatīkamu izteiksmes pārspīlējumu. Tāpat neizkoptas valodas iespaidu atstāj teksts, kurā ir skaitliski daudz divdabju ar izskaņām *-ošs, -oša*, kaut arī šajā tekstā nav teikumu ar šo divdabju blīvējumu bez noteikta stilistiska nolūka.

Daiļliteratūras valodā parasti vērojama cita aina. Mūsu labākie vārda meistari divdabjus ar izskaņām *-ošs, -oša* lieto apzinīgi un mērķtiecīgi. Tā, piemēram, Ilzes Indrānes jaunākā romāna „Zemesvēzi dzirdēt“ 388 lapaspusēs šie divdabji ir lietoti apmēram tikai 40 reizes un gandrīz visi tādi, kas atvasināti no intransitīviem vārdiem. Un tikai divās vietās romānā īpaši kāpinātas norises izteikšanai lietots šo divdabju blīvējums, piemēram, „... *centies laukā tikt no grūstošās, slīdošās, lejupšalcošās sniega lavīnas* ..“ (I. Indrāne. *Zemesvēzi dzirdēt*. R., 1984, 234. lpp.). Dzejnieks Imants Ziedonis dzejoļa rindās „*Tikai smiltis dziedošās, stiegošās, smiltis tuksnesī degošās Uzvaroši caur smiltīm .. iet līnija*.“ lieto divdabju blīvējumu, lai panāktu lielāku ekspresivitāti. (I. Ziedonis. *Epifānijas*. R., 1978, 186. lpp.)

Valodnieks R. Grabis Latviešu valodas kultūras jautājumu 19. laidienā, runādams par divdabju ar izskaņām *-ošs, -oša* pārmēra lietošanu mūsdienu valodā, norāda, ka šie divdabji tiek lietoti modes dēļ un tādā lietojumā tie bieži vien no runas un rakstu prakses spiež ārā citas leksiskās vienības vai arī traucē kāda cita izteiksmes veida izraudzīšanu⁵. Par divdabju ar izskaņām *-ošs, -oša* lietošanas ierobežojumiem savā laikā rakstījis ievērojamais valodnieks J. Endzelīns savā darbā „Dažādas valodas kļūdas“, kurš iznācis vairākos atkārtotos izdevumos⁶. Tomēr nepārdomāta, pārspīlēta divdabja ar izskaņām *-ošs, -oša* lietošana valodā nemazinās.

Neitrālā tekstā domas izteikšanai būtu jālieto tikai jēdzieniski nepieciešami divdabji ar izskaņām *-ošs, -oša*, piemēram, *pārejošas grūtības, radošs darbs, aprakstošā metode*, jo šie divdabji tekstā funkcionē arī kā morfoloģisks stila līdzeklis. Lai valoda būtu stilistiski nevainojama un labskanīga, tad no kļūmīgās šī divdabja lietošanas var izvairīties, izmantojot citus vārdus, citu izteiksmes veidu.

Daudzi divdabji ar izskaņām *-ošs, -oša* ir daļēji vai pilnīgi zaudējuši savas vērbālās pazīmes, paturēdami tikai adjektīva dabu. Daļai tādu divdabju blakus ir atbilstošs adjektīvs, parasti ar izskaņu *-īgs*. No valodas labskaņas viedokļa, dažreiz arī no vārda nozīmes precizitātes viedokļa šādos gadījumos vēlams lietot attiecīgo adjektīvu. Tāpat kā mēs runājam par *apzinīgiem cilvēkiem*, tāpat jārunā arī par *zinī-*

⁵ Grabis R. Vai visas pārmaiņas valodā sekmē tās attīstību? // *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 19. laidieni. Rīgā, 1984. 17. lpp.

⁶ Endzelīns J. Darbu izlase. Rīgā, 1980. 3. sēj., 2. d. 12. – 14. lpp.

giem (ne zinošiem) speciālistiem, jāsaka *saudzīga* (ne *saudzējoša*) *attieksme*; *saruna bija ilgstoša, slimniekam nepieciešama ilgstoša ārstēšanās* vietā var arī teikt, ka *saruna bija ilga vai gara, slimniekam nepieciešama ilga ārstēšanās*.

Dažkārt arī no verbiem atvasinātie lietvārdi ar izskaņām *-tājs, -ējs* var tikt noteiktā lietojumā izmantoti divdabju ar izskaņām *-ošs, -oša* vietā, piemēram, *veicinoši faktori* vai *veicinātāji faktori, sāpju nomierinoši līdzekļi* vai *sāpju nomierinātāji līdzekļi*, tāpat arī *izšķiroša* vai *izšķirīga*, vai arī *izšķirēja cīņa*. Sinonīmi divdabjiem ar izskaņām *-ošs, -oša* reizēm ir arī atbilstošie divdabji ar izskaņām *-ams, -ama, -āms, -āma*, piemēram, *nākošā diena* un *nākamā diena, pietiekošs pamatojums* un *pietiekams pamatojums*.

Daudzos jo daudzos gadījumos divdabju ar izskaņām *-ošs, -oša* lietošana ir pavisam lieka, pat *uzbāzīga*, piemēram, *triloģiju noslēdzošā daļa, dzīvību apdraudoši apstākļi, robežu apsargājošie kareivji, labi pelnošs strādnieks, darboties gribošs cilvēks*, jo doma labāk izsakāma, nelietojot divdabi, piemēram, *triloģijas beigu daļa* vai *triloģijas nobeigums, dzīvībai bīstami apstākļi, kareivji, kas apsargā robežu, strādnieks, kas labi pelna, darbīgs cilvēks* vai *cilvēks, kas grib ko daudz darīt* vai *veikt*. Tāpat *visu varošs, visu gribošs, visu protošs cilvēks* vietā var izvēlēties citu izteiksmi, piemēram, *spējīgs cilvēks* vai *cilvēks, kas daudz spēj, var*; *cilvēks, kas visu grib iegūt*; *cilvēks, kas visu prot, daudz prot* vai *prasmīgs cilvēks* u. tml. Tāpat nevajadzētu latviešu valodas dabai raksturīgās izteiksmes, piemēram, *mēs ejam, skrienam* vietā sacīt *mēs esam ejoši, skrienoši*.

Tam, ka divdabji ar izskaņām *-ošs, -oša* strauji aktivizējas mūsdienu latviešu valodā, ir gan lingvistiski cēloņi un faktori (piemēram, iespēja izteikt pazīmes veidā aktīvu, dinamisku norisi, stāvokli, valodu interference), gan ekstralingvistiski (piemēram, automatizācijas ieviešana tehnikā un sadzīvē) un arī sava pozitīvā un negatīvā puse. No vienas puses, lietojot šos divdabjus, paplašinās iespēja pazīmes veidā izteikt aktīvu, dinamisku darbību (tā ļoti atbilst mūsu dzīves straujajiem ritmiem), no otras puses, šā divdabja nemērķtiecīgā, biežā lietošana nivelē valodas izteiksmes līdzekļus, kā arī vājina valodas labskanību (izskaņā ir līdzskanis *-š-*). Šā divdabja darināšanas un lietošanas lauka robežas latviešu literārajā valodā nav pilnīgi stabilizējušās, tās pagaidām vēl ir plūstošas un nenoteiktas.

AKTIVIERUNG DES PARTIZIPS MIT DEM AUSLAUT *-OŠS, -OŠA* IN DER LETTISCHEN GEGENWARTSSPRACHE

Zusammenfassung

Im Vergleich zu den früheren Entwicklungsstadien der lettischen Sprache ist der Gebrauch des deklinierbaren Partizips Präsens Aktiv im Lettischen in die Weite gegangen. In lettischen Volksliedern und Märchen kommen diese Partizipien vor, die gewöhnlich von den intransitiven Verben

gebildet worden sind. Auch in lettischen Mundarten (zum Beispiel, in den Mundarten von Aknīste und Ērgeme) werden die Partizipien mit dem Auslaut *-ošs* [uof:], *-oša* [uofa] gewöhnlich von den intransitiven Verben gebildet und selten gebraucht. Jedoch gibt es auch Mundarten, zum Beispiel, die Mundart von Nīca, wo die Partizipien mit dem *-ošs*, *-oša* sowohl von intransitiven, als auch von transitiven Verben gebildet werden und der Gebrauch dieser Partizipien in der Rede keine Seltenheit darstellt.

Für die Sprecher der Gegenwartssprache ist die Notwendigkeit entstanden, die Derivations- und Gebrauchsmöglichkeiten der Partizipien mit dem *-ošs*, *-oša* zu erweitern. Gewöhnlich werden diese Partizipien attributiv gebraucht, zum Beispiel, *ziedoši augi* (blühende Pflanzen) und nur selten prädikativ, zum Beispiel, *puķe ir ziedoša* (die Blume ist blühend). Da die Publizistiksprache die Änderungen und Tendenzen der Schriftsprache am schnellsten und am anschaulichsten widerspiegelt, so ist in diesem Artikel als sprachliches Forschungsmaterial hauptsächlich die Pressesprache der letzten Jahre verwendet worden.

Es heißt hauptsächlich festzustellen, daß:

1) durch die Bereicherung der Sprache die von den intransitiven Verben gebildeten Partizipien mit dem *-ošs*, *-oša* aktiver geworden sind und besonders oft abstrakte Partizipien als typischer Ausdruck des Vorgangs- und Zustandsmerkmals gebraucht werden, zum Beispiel, *piemītoša īpašība* (anhaltende Eigenschaft); 2) es sich die Derivation dieser Partizipien von den intransitiven (das heißt, sowohl von den realen, als auch von den potentiellen) Bedeutungen der polysemischen transitiven Verben erweitert hat, zum Beispiel, *radošs darbs* (schöpferische Arbeit); 3) ziemlich oft in der lettischen Gegenwartssprache diese von den transitiven Verben derivierten Partizipien in der Verbindung mit dem Akkusativobjekt als Teil des Attributs gebraucht werden, zum Beispiel, *ģipsi saturošie pamatieži* (die gipshaltigen Primärgesteine).

Zum Ausdruck eines Gedankens im neutralen Text sind ausschließlich begrifflich unentbehrliche Partizipien zu gebrauchen, weil sie im Text auch als morphologische Stilmittel funktionieren.

Die Tatsache, daß die Partizipien mit dem *-ošs*, *-oša* in der lettischen Gegenwartssprache immer aktiver werden, hat ihre positiven und negativen Seiten. Beim Gebrauch dieser Partizipien wird einerseits die Möglichkeit erweitert, in der Form eines Merkmals eine aktive, dynamische Handlung auszudrücken, andererseits nivelliert der ziellose, öftere Gebrauch dieses Partizips die sprachlichen Ausdrucksmittel wie auch beeinträchtigt den Wohlklang der Sprache (im Auslaut steht der Konsonant *-š-*).

Die Grenzen des Bildungs- und Gebrauchsfeldes dieser Partizipien in der lettischen Literatursprache haben sich nicht endgültig stabilisiert; sie sind vorläufig noch unbestimmt und fließend.